

KÖK TÜRKÇE KAYNAKLARDA GEÇEN BOY VE KAVİM ADLARI: AZLAR

Yrd. Doç. Dr. SAADETTİN GÖMEÇ*

Kök Türk ve Uygur devri kitabelerinde sıkça geçen Azlar, ilim adamlarınca bugüne kadar genellikle, Çin kaynaklarında *An-ts'ai* ve *A-lan-tio* şeklinde transkripsiyon edilen¹ kavim ile eş tutulmuşlardır².

Alanlar ile birleştirilen Azlar konusunda yapılan araştırmaların hiçbiri, onların da bir Türk boyu olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmamıştır. İlk defa tarafımızdan, Kök Türkçe kaynaklarda bir etnik ad olarak geçen Azların, Türk boylarından biri olabileceği fikri ileri sürülecektir.

Herşeyden evvel Az ile Alan arasında fonetik bir uyum yoktur. Elimizdeki Kök Türkçe kaynaklardan da anlaşılacağı üzere Azlar, Tannuola'nın kuzey taraflarında, halen Batı Tuva, Yukarı Alaş, Ak Su ve Kara Köl civarlarında yaşamaktadırlar³. Bilindiği gibi bu bölge Ötüken'in kuzey-batısında olup, Türklerin meskûn olduğu bir yerdir. 1971 yılında bu-

* A.Ü. DTCF. Tarih Bölümü.

¹ A.N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 81; B. Ögel, "Göktürk Yazıtlarının Apurimleri ve Fu-lin Problemi", *Bellelen*, C. 9, Ankara 1945, s. 15.

² Azların Samoyedlerden olduğu söylendiği gibi, 8. yüzyılın ikinci yarısında Semireçi bölgesinde, Türgiş hakimiyeti sona erip, kuvvetin Karlukların eline geçtiği sıralarda Türgişlerin Tuksi ve Azi diye ikiye ayrıldıkları, bu Azilerin de Kök Türkçe yazıtlardaki Azlarla ilişkili olabileceği üzerinde durulmuştur (bakınız, V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Notlar*, İstanbul 1927, s. 30-31; V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Vol. 1, Leiden 1962, s. 87; V. Minorsky, *Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs*, Bruxelles 1948, s.302). Sui-shu adlı Çin Kaynağında Tölös boyları arasında zikredilmişlerdir (bakınız, W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara 1942, s. 152; E. Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültürü Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul 1978, s. 69). Romalılar ve Bizanslılar da *Asioi* demişlerdir. Günümüz ilim adamlarınca, Alanlar İran menşei kabul edilip, bugünkü kalıntılarının da, Moğol istilasından sonra Şark kaynaklarında geçen Kafkasya'daki Osetin (As)ler olduğu kabul edilmiştir (bakınız, Z.V. Togan, *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C.I, İstanbul 1942-1947, s. 76; Kurat, *a.g.e.*, s. 15-17).

³ L.R. Kızlasov, *Istoriya Tuvi v Sredniye veka*, Moskova 1969, s.50; S.G. Clauson - E Tryjarski, "The Inscription at Ikhe-Khushotu", *Rocznik Orientalistyczny*, 34/1, Warszawa 1971, s. 25.

lunan Bayan-Kol⁴ yazıtı da Azlara ait olup, onların tarihî yurtlarının kesin sınırlarını çizmektedir. Fakat tarihi kaynaklardan anlaşılacağı üzere Alanların, Roma çağında Kafkaslar ile Hazar arasında yaşadıklarını; Hunların 370-375 senelerinde İtil'i geçtiklerinde Kafkaslarda Alanlara rastladıklarını ve bunları daha batıya, yani Avrupa kıtasına doğru sürdüklerini, ayrıca 8-13. yüzyıllar arasında Kafkasya bölgesinde Alanlara tesadüf edildiğini biliyoruz⁵. Halbuki elimizdeki 8. yüzyılın ilk yarısına ait Kök Türkçe kaynaklarda Azların bugünkü Tuva bölgesinde yaşadıkları görülmektedir. Buna karşılık Alanlar veya Asların 8. asırdan evvelde, 8. asırdan sonrada Kafkasya bölgesinde görüldükleri biliniyor. Azlara karşı bir sorumluluk hisseden Kök Türkler, bu ülke sahipsiz bulunmasın diye buraları düzene sokmuşlardır. **Kögmen yir-sub idisiz kalmazun tiyin Az, Kırkız bodunig itip yaratıp keltimiz**⁶. Kök Türklerin Azlara ve Kırkızlara karşı bir sorumluluk hissetmeleri hiç de küçümsenecek bir hadise değildir.

Kök Türkçe yazıtlarda ilk defa Az adı 709 yılındaki Kök Türk-Kırkız savaşları münasebetiyle geçmektedir: **Altı otuz yaşımka Çik bodun Kırkız birle yağı boltı. Kem keçe Çik tapa süledim. Örpente süngüşdim. Süsin sançdım. Az bodunig altım**⁷. Buradan Azların da Kırkızlarla ittifak içinde olduklarını ve Çiklerle beraber onların da itaata alındıklarını öğreniyoruz (710). Azların, Türgiş ordusu içerisinde de görevli oldukları yine kitabelerden ortaya çıkmaktadır. 710 senesindeki Türgiş savaşı sırasında Türgiş liderinin bakanlarından birinin Az Tutuk olduğu görülmektedir: **Ol yılka Türgiş tapa, Altun Yışig toga, İrtiş Ögüzig keçe yorıdımız. Türgiş bodunig uda basdımız. Türgiş kagan süsi Bolçuda otça burça kelti. Süngüşdümüz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz (anta ölti).... ikisin özi altuzdı. Anta yana kirip**

⁴ Bu yazıt 1971 senesinde bulunmuştur. Yaklaşık 2,5 m uzunluğundaki dikili bir taş üzerindedir. Üç tarafında da yazıt vardır. Bu kitabe 6-8. yüzyıllar arasında tarihlendirilmiştir. Bu yazıt için bakınız, D.D. Vasilyev, *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyne Yeniseya*, Leningrad 1983, s. 42-43; D.D. Vasilyev, "Tyurkskaya Runičeskaya Nadpis iz Okrestnostey Bayan-Kola (Tuva)", *Sovjetskaya Tyurkologiya*, No 3, Bakü 1976, s. 97-100.

⁵ Kurat, a.g.e., s. 16-17; Togan, "Allan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1940, s. 377.

⁶ Bakınız, *Köl Tigin Yazıtı*, Doğu Tarafı, 20; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 17: *Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırkız halkını düzenleyip, tertip edip geldik*.

⁷ Bakınız, *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 26: *Yirmi altı yaşımka Çik halkı, Kırkızlarla birlikte düşman oldular. Kem'i geçerek, Çiklere karşı asker sevkettim. Örlen'de savaştım. Askerlerini mızrakladım. Az halkını itaata aldım*.

Türgiş kagan buyruğu Az Tutukıg eligin tutdı. Kaganın anta ölürtümüz. İlin altımız. Kara Türğiş bodun kop içikdi⁸.

Bayan-Kol yazıtından çıkan neticeye göre, 8. yüzyılda Azların altı urug halinde ve Tannu-ola'nın batısındaki Mugur bölgesinde yaşamaktadırlar: **Elim Altı Azım, ökünçig bökmedim. Mugur anta, tüzüm, kızığım anta kantım, ünim, kızığım özin anta konatmadım**⁹. 714 yılında Azlar isyan etmişler, fakat Köl Tigin'in idaresindeki Kök Türk ordusu bu ayaklanmayı bastırmıştır: **Az bodun yağı boltı. Kara Költe süngüşdümüz. Köl Tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Salçı akın binip oplayu tegdi. Az İlteberig tutdı. Az bodun anta yok boltı**¹⁰. Büyük bir ihtimalle bu savaşta ele geçirilen Az İlteberi adına dikilmiş olabilecek olan Bayan-Kol yazıtında Az topraklarının savaş ile ele geçirildiği neticesine varılabilir. Ayrıca Mugur-Sargol bölgesinde bulunan yazıtlar da¹¹ Azlara ait olabilir!

Azların adına Uygurların çağında da rastlıyoruz. Şine-Usu yazıtında Az adı, 751 yılında Çikler ile Apa İsilere karşı yapılan mücadeleler vasıtasıyla geçmektedir: **Tutuk başın Çik tapa binga ıtdım. İsi yer tapa Az er ıtdım. "Kör" tidim**¹². Buradan Azların Uygurlara tabi olduğu neticesi çıkmaktadır. Terhin yazıtında Uygurlara bağlı boylar arasında zikredil-

⁸ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Doğu Tarafı, 36-38; **Bilge Kagan Yazıtı**, Doğu tarafı, 27-28: *O yılda Türğişlere doğru, Altun Yişi aşarak, İrtiş Ögüz'ü geçerek yürüdük. Türğiş halkını yukuda bastık. Türğiş kaganın ordusu Bolçu'da ateş gibi akın akın geldi. Savaşık. Köl Tigin, başı boz ata binip hücum etti. Başı boz at orada öldü... İkisini kendisi yakaladı. Ondan sonra tekrar girip Türğiş kaganının bakını Az Tutuk'u eliyle tuttu. Kaganını orada öldürdük. Ülkesini aldık. Kara Türğiş halkı hep tabi oldu.*

⁹ Bakınız, **Bayan-Kol**, 2-3: *Halkım! Altı Azlarım. Pişmanlığa doymadım. Mugur orada, doğruluğum, orada doydum. Ünim, doğruluğum, kendisini orada yerleştirmedim.*

¹⁰ Bakınız, **Köl Tigin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 2-3: *Az halkı düşman oldu. Kara Köl'de savaşık. Köl Tigin otuzbir yaşında idi. Alp Salçı'nın ak atına binip hızla hücum etti. Az İlteberi'ni tuttu. Az halkı orada yok oldu.*

¹¹ Mugur-Sargol I Yazıtı, 1976 senesinde M.A. Devlet başkanlığında bir arkeoji heyeti tarafından bulunmuştur. Kaya üzerinde bir de resim vardır. Bakınız, Vasilyev, a.g.e., s. 45; N.A. Baskakov, "Naskalnaya Runičeskaya Nadpis v Terezennike-Buyuk Uriçışça Mugur-Sargol Tuvinskoy ASSR", *Sovyetskaya Etnografiya*, No 3, Moskova 1978, s. 152-154.

Mugur-Sargol II Yazıtı, 1979 senesinde Yenisey'e 2,5 km uzaklıktaki Mugur-Sargol bölgesinde Vasilyev tarafından bulunmuştur. Bakınız, Vasilyev, a.g.e., s. 46; D.D. Vasilyev, "Novaya Drevnetyrkskaya Nadpis iz Tuvı", *Arkeologičeskiye Otkrıtiya*, 1979, Moskova 1980, s. 193.

¹² Bakınız, **Şine-Usu Yazıtı**, Doğu tarafı 11; *Tutuk'un başkanlığında Çiklere doğru bin adam gönderdim. İsilere yerine doğru Azlardan adam gönderdim. "Bak" dedim.*

mektedirler: **Az Aşpa Tay Sengün, bodunu Tongra, Ediz, Kayabart, Üç Karluk bunça** bodun yabgu bodunu¹³. Uygurlar çağında Azların mühim bir siyasî kuvvetleri yoktur. Uygurlara bağlı bir boy halinde yaşamaktaydılar.

Öyle anlaşılıyor ki, Azlar menşei itibarıyla Türk boyları içerisine dahil edilmeseler dahi, zaman içerisinde Türk kültürü arasında erimişler ve Türkleşmişlerdir. Bu sebeple biz Azların, İran menşeli Alanlardan farklı bir etnik yapıya sahip olduklarına inanıyoruz.

¹³ Bakınız, **Taryat-Terhin Yazıtı**, Kuzey tarafı, 3: *Az Aşpa Tay Sengün, halkı Tongra, Ediz, Kayabart, Üç Karluk bunca halk yabgu halkıdır.*

Bu Yazıt için bakınız, S.G. Klyaştorıny, "Terhinskaya Nadpis", **Sovyetskaya Tyurkologiya**, No 3, Bakû 1980, s. 82-95; S.G. Klyaştorıny "The Terkhin Inscription", **Acta Orientalia**, Tom. 36; Budapest 1982, s. 335-349; T. Tekin, "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı", **Bellekten**, C. 49, Ankara 1982, s. 795-825.